

מפות להירונימוס *

מאת יצחק שמנר

שתי המפות הנקראות על שם הירונימוס, שאחת מהן תופסת מקום מיוחד בתולדות הכרטוגראפיה של ארץ-ישראל נמנות בין המפות המסופקות, כיוון שלא נתבררו, די הצורך, זמן חיבורן וזהות מחברן. בכ"י של המוזיאון הבריטי מאמצע המאה ה"ב אחר ספה"נ בקירוב, כלול חיבורו המפורסם של הירונימוס: *De situ et nominibus locorum Hebraicorum*. בשם מפה ראשונה של הירונימוס (מה"א) מתאר את חלקה המזרחי של התבל המיושבת, האויקומיני, לפי תפיסתם ובשונם של אנשי התקופה העתיקה; האחר, הנקרא בשם מפה שנייה של הירונימוס (מה"ב), היא מפה ממש של ארץ-ישראל מהבחינה הגראפית במלא מובנה של מלה זו. בעצם זוהי המפה הראשונה בזמן, כיוון שלדעת רבים מפת הפסיפס של מידבא ראוייה להיקרא בשם מפה רק בדוחק.

לפי זה יתכן לקבוע בקירוב את זמן ציורן או נכון יותר את זמן העתקתן של המפות האלה. כי תכנן ועניינן מעידים עליהן ללא כל ספק, כפי שנראה להלן, שהן אינן אלא העתקות של מפות משלהי התקופה העתיקה; ואילו בדבר מוצאן וזמנן של המפות, שהיו לעיני המעתיק, מחולקות הדעות. קרל מילר¹, שפרסם את שתי המפות לראשונה במהדורה מושלמת ובציורן הסברות, מייחסן במישרין להירונימוס הקדוש (331-420 אחר ספה"נ). טעמיו ונימוקיו בעניין זה דחוקים. נראית יותר סברתו כי גם המפות המקוריות (ובפרט מה"א) אינן אלא העתקות נאמנות למדי ממפת התבל הרומאית, ולא חלו בהן לדעתו אלא שינויים מעטים, ברוח המסורת הנוצרית. אחרים סבורים כי מפות אלה צויירו לראשונה במאה השביעית-השמינית אחר ספה"נ². אך גם לדעתם יתכן שמקור ראשון זה עצמו יסודו במקור עתיק יותר.

בתולדות הכרטוגראפיה של ארץ-ישראל נודעת חשיבות רבה לשאלת זמן יצירתו של המקור ולמידת נאמנותה של ההעתקה למקור שממנו הועתקה. אילו נתקיימה סברתו של מילר, היינו רשאים להסיק מזה מסקנה רבת תוצאות על רציפות כמעט בלתי-פוסקת, של הכרטוגראפיה הרומאית עד לאמצע ימי הביניים ולאחר-כך. אולם גם אם לא נקבל את הנחתו הקיצונית של מילר, נמצא ששתי המפות להירונימוס הן חוליה רבת חשיבות ברציפות זו, כאשר יוכח מתוך שיקול דעת בביורר המפות המובא בזה.

בשום פנים אין לחשוב את שתי המפות להירונימוס לשני חיבורים נפרדים. ציורן המפות, ובפרט מה"ב לחיבורו של הירונימוס, אינו דבר מקרה ארעי או חיצוני

* מאמר זה הוא פרק מקוצר מתוך מחקר מקיף על כל הכרטוגראפיה של ארץ-ישראל.

1) ר' Karl Miller, *Die ältesten Weltkarten*, Stuttgart, 1895-98, II

לוחות 11-12; הסברות בחוברת III, ע' 21-1.

Adolf Schulten, *Die Mosaikkarte von Madaba*, *Abh. d. kgl. Ges. d.* (2)

Wiss. zu Göttingen, Philolog.-Hist. Klasse, Bd. IV 2, P. 64.

בלבד, כאשר אנו נוכחים לדעת לעתים קרובות במפות של ימי הביניים, כי המפה (מה"ב) משמשת במפורש חסריט קֶכּוֹן ומסביר לחיבור זה. לפיכך אפשר להבין ולהסביר את תכנה רק בדרך השוואה אל חיבורו של הירונימוס או אל האונומסטיקון של אבסביוס שממנו תורגם³), ומתוך קשר אליו. רשימות המקומות הקדושים⁴) (*Onomas-tica Sacra*) על פי כתיב־הקודש או תעודות מקודשות על־פי המסורת היו ספרות מצוייה מימי אבות הכנסיה והנצרות הקדומה, מקובלת ונפוצה בכמה לשונות. הם שימשו גם חומר לצירוי הסברה ולמתווי־מפות. מבחינתן הגיאוגראפית היו איפוא רשימות המקומות הקדושים גורם מכריע בהתפתחות הכרטוגראפיה ובפרט שימשו יסוד וחומר למה"ב ולמפת מידבא. גם האונומסטיקונים וגם המפות להירונימוס שרשי לשונם וצורתם נעוצים בתקופה העתיקה; אף־על־פי שמטרתם וצבינם לשמש את רעיונות אבות הכנסיה והאמונה הנוצרית, הריהם בעצם סיום מובהק של הספרות הגיאוגראפית העתיקה.

המפה השנייה להירונימוס (מה"ב).

הכל רואים במה"ב ציור־לואי, קֶכּוֹן ומפרש, לאונומסטיקון הלטיני, הן מפאת ההתאמה הגמורה בינה ובין נוסח החיבור, בשמות וכתובות, והן מצד היקף הארצות המתוארות בה. וכן קראו למה"ב ולמפת מידבא: "מפות מיוחדות של ארץ־ישראל"⁵). לא בגלל קנה־המידה הגדול שלהן, אלא מפני שהן היו למעשה מפות ארציות של ארץ־ישראל (ולא זו בלבד אלא גם המפות הארציות הראשונות הידועות לנו בכלל).

במה"ב תופסת ארץ־ישראל את רובו הגדול של הציור. הארצות השכנות כולן נראות בה כמוקטנות הן בשטח והן בפרטי הציור. המפה מכוונת כסדר כלפי מזרח. ירושלים אינה במרכז. אין בה רמז לחלוקת הארץ בין השבטים. מצד צפון ארץ־ישראל המערבית מוגדרת ומסוייגת על ידי רכס הלבנון הארוך מאד, יתר על המידה, והוא הרכס הארוך ביותר והמצוייר בסירות החזק ביותר במפה. ממנו מסתעף כמעט בזווית ישרה לצד דרומית־מזרחית מול הלבנון הקצר יותר. לרגלי הלבנון שוכנת שורת הערים הפיניקיות מסיליווקיה עד ביריתוס. ביניהן ובין חצי האי אסיה הקטנה המקביל לחוף הלבנון שממולו נמצא מפרץ של הים התיכון בדומה לנאד, הוא המפרץ האיסי (*issicus sinus*). בכרטוגראפיה של ימי הביניים חוזרים לעתים תכופות ומציירים אותו באופן כזה ובהפליגה דומה לזו. מחבר המפה התכוון לתאר את ים־הליבנטה וחלק מהים האיגיאי. כמוהו כן גם שאר הימים במפה מתוארים כעין מפרצים המצומצמים בפסים צרים. גם במפות מאוחרות יותר של ימי־הביניים הסתפקו בדרך כלל בשטח צר מאוד כרמו לים. בצד מערב נחרות החל מרגלי הלבנון דרומה — מחרזות של נמלים מצידון עד עזה; היא נמשכת בחלקה גם בכיוון דרומי־מזרחי לאורך מפרץ אחר: הים המצרי (*egiptium mare*). החודר עמוק לתוך היבשה (שוב הצורה האפיינית למפרץ¹). מפרץ זה משמש גבול דרומי של ארץ־ישראל יחד עם נחל־מצרים הידוע כגבול היסטורי של הארץ בדרום. דבר היותו גבול הודגש בכתובות. במפה נראה כי

3) השוואה זו — בהיקף רחב — פורשה בחיבורו הנ"ל של Schulten,

Fr. Wutz, *Onomastica Sacra*, Leipzig, 1915; *Onomastica Sacra*, ed. P. de Lagarde, Göttingen, 1870; Eusebius, *Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, hg. von Erich Klostermann, Leipzig, 1904.

ים מצרים מהוה מעין גבול טבעי מובהק ובלוט בדרום. כמעט מקביל לעבון ולמפרץ האיסי בצפון. רושם סיווגה וגידורה של הארץ מצד דרום מוגבר על ידי הים האדום שלו שני מפרצים בצד צפון. אחד מהם בקו ישר עם הים המצרי. משום שמו הוא מובלט בציוור (כנראה על-ידי המעתיק) בצבע אדום.

מעבר לגבול, המודגש בצורה זו, שוכנת מצרים התחתונה. הנילוס נמשך בקו ישר ממזרח למערב. בשני מקומות הוא מתרחב ליאורות. רצועת ארץ שמדרומו ריקה, ללא כל סימנים וכתבות פרט לשלוש: בצד מזרח היא מסומנת כמדברות (*deserta*), באמצעיתיה — מצרים העליונה (בהקבלה לכתובת כזאת גם מצד צפון לנילוס). ומצד מערב מסומן רכס הרים (*mons catapothmon*).

גבול ארץ-ישראל ממזרח הוא הירדן הנוצא מהלבנון בשני פלגי-מקור: יור ודן. תאור זה, המיוסד על פירוש מוטעה גיאוגרפי-מילולי של שם הנהר, מצוי לרוב במפות ימי-הביניים. דן משתפך לים-כנרת וכן הקישון שמקורו בהר תבור. ואילו הירדן משתפך אל ים כנרת בדרומו. ים-המלח בקצהו הדרומי מופצל מאד ותופש במפה שטח קטן משל ים-כנרת: אולי מסתבר דבר זה בחשיבותו של ים-כנרת במסורת הנוצרית.

מעבר לירדן, בינו ובין נהר פרת נמשכת רצועת ארץ צרה המסמנת את עבר הירדן ואת סוריה. סוריה תופסת פס צר במחציתה הצפונית של רצועת היבשה הזאת ועבר הירדן וחצי האי סיני נמצאים במחציתה הדרומית של הרצועה. הרחבה כאן יותר מפני התעקמות הפרת לצד מזרח. מזרחה לרצועה זאת נראות רצועות מקבילות צרות עוד יותר, המובדלות על-ידי הנהרות חדקל (טיגריס), הינדוס וגנגס. הן המציינות את מיסופוטמיה, איראן והודו.

במפה זו מסתמנים קווים אפייניים אחדים המצויים מעתה, אגב שינויים מעטים או גדולים יותר, ברוב המפות של ארץ-ישראל, ושל העולם כולו (*mappae mundi*) מימי-הביניים. ראשית, סיווגה של ארץ-ישראל, בצורה בולטת ובלתי נכונה כל-כך בשתי זרועות-ים או מפרצים, החודרים עמוק לתוך היבשה. לסינוס איסיקוס שבצפון אולי יש יסוד טבעי בפינת הים-התיכון הצפונית-המזרחית, ואפשר שנתקבל דבר זה ברצון כיאה לסיווגה של אי ונעשה למסורת בצורה מוגזמת ובלתי-מדויקת, כפי שאפשר להוכיח מתוך השוואה אל מה"א, הנאמנה יותר למקור הרומאי. אך הים המצרי מדרום ורכס הלבנון המאורך יתר על המידה ונמשך ממזרח למערב, שגם הוא נועד כנראה לשמש גבול מובהק במפה, הם סתירה גמורה למציאות. נוסף כאן עוד את ההגזמות של הנהר ירדן וימותיו ויתברר לנו שתופעות אלה אינן מסתברות מטעמים גיאוגרפיים, כגון מיעוט ידיעה בגיאוגרפיה של החוף או בכיוון ההרים. אין זה אלא ביטוי להתחלה של הלך-מחשבה אידיאולוגי, המיוסד על ההשקפות והדעות של אבות הכנסייה, שנעשו עיקרים ודוגמות והשתלטו על כל המדעים. כן תבעו השקפות אלה גם שינויים בגיאוגרפיה שלא התחשבו במציאות, בעובדות ובאפשרות. — התוצאה במפת ארץ-ישראל — היתה הגזמה ללא שיעור של הארץ הקדושה לעומת ארצות חוץ אחרות, ואפילו לעומת העולם כולו. הארצות השכנות נתכנסו סביב ארץ-ישראל בצורה מעוותת ומופחתת, כעין מסגרת לתמונה.

בימי-הביניים כשקבעה המחשבה הנוצרית האירציונלית את פרצופם ודמותם של הרעיונות, נמצא להם ביטוי גיאוגרפי הולם בדרכים הכרטוגרפיים על-ידי העלאת ארץ-ישראל מעל לכל הארצות, הפרדתה והבלטתה מתוכן, ובהתאם לכך שונו המפות החל משלהי התקופה העתיקה. במפות להירונימוס, שעודן מושרשות במסורת

הכרטוגראפית העתיקה ומיוסדות עליה, עדיין לא השתלטה הגומה זו על כל הפרטים, חוץ מהגדלת ארץ-ישראל ביחס לארצות השכנות; לעומת זה כבר הודגשה בהן במידה מובהקת הנטיה להפרדתה ולסיוגה היתר.

תמונה של ארץ-ישראל כיחידה וחטיבה מיוחדת, מסויגת משאר הארצות המופחתות וממועטות, כבר נראית בקוויה הכלליים במה"ב. ארץ-ישראל תופסת את רוב שטחה של המפה, והיא עיקר ככל התיאורים הן מבחינת הכמות והן מבחינת ההשלמה ודרכי-הביטוא.

גם בסימנים ובאפני-הביטוא שבמפה כבר אפשר למצוא במה"ב צורות המורות על הכיוון של ימי-הביניים. תיאור ההרים בדרך כלל קרוב לתיאור שבטבולה פויטינגרינה (*Tabula peutingeriana*), אך עדיין אין הם משולבים בה בגמישות כמו שאר פרטי המפה (קווי-דרכים, כתובות). במפה הפויטינגריאנית נמתחים קווי-הבסיס של רצועות ההרים — לפי הצורך — גם בקשת, ואילו במפות להירונימוס הם מסומנים כמעט תמיד בקו ישר, שעליו בנויים סרטים מפוצלים בנוסח אחד, אך בחילופים רבים, בהבדלי גובה השינון בשיאי ההרים ועמקם. דומה כי הבדלים וחילופים אלה, השונים במקצת מן הנוסח המקובל, משמשים רק במקרים מעטים ביטוא לאיזו כוונה מיוחדת, כפי שאפשר לראות מן ההשוואה שלפנינו (ר' מפת-הירונימוס ב):

- (א) הנוסח השגור: לבנון, מול לבנון, גלעד, הר הזיתים, קטפות-מון, גלבוע;
 - (ב) חילופים קלים: הר הכרמל, תבור, קוקז;
 - (ג) הבדלים מודגשים (בכוונה?): הרי ארמניה;
- גוש הרי סיני;

הר קלימכס (על יד פלוסיום).

רוכסי ההרים וגושי ההרים הם מקום נביעתם של מעיינות הנחלים, גם במפות להירונימוס כמו בטבולה פויטינגריאנה. אך יש גם בסימון זה שינויים. כמה נהרות יוצאים ממקורות מיוחדים שאינם קשורים בהרים. הם מסומנים בקו סגלגל מעין משפך, כנראה סימן לפי המעיין: שני נהרות, הנילוס והנוחור, יוצאים מאגמים המוקפים בקו סגלגל. מרזי הנהרות מתוארים בקווים כפולים — גם דבר זה מורה על העתקה מדוגמה עתיקה, אבל הקווים הכפולים מקבילים זה לזה, שלא כמו בטבולה פויטינגריאנה שבה הולך הריווח בין הקווים הלוך וצר בכיוון למקור והלוך והתרחב בכיוון לשפך-הנהר. הריווח בין הקווים אינו שווה בכל הנהרות. הרחב ביותר הוא הירדן המצויין מלבד זה גם במרוצו המעוקם, בשני פלגי-מקור, ביובלו ובימותיו. הנילוס אינו שונה ממנו בהרבה ברחבו, אלא שהוא מתואר לפי שגרה כמעט גיאומטרית (ראה צורת האי מירואי ועוד). הנהרות העיקריים, פרת, חידקל, אינדוס וגנגס, צרים יותר, וצרים מהם הקישון ונחל מצרים.

סימני הערים מעטים, אך יש בהם חילופים ושינויים רבים המציינים כרגיל אופי פרטי מיוחד. ירושלים מסומנת בהתאם למסורת הנוצרית בפשטות בשני עגולי טבעת וסימני שערים בה, בצד הדרומי-המזרחי של היקפה הר ציון ומגדל דוד עליו שלא כמו בתמונה רבת הקווים והצבעים של מפת מידבא, הקרובה יותר לעובדות אלכסנדריה מסומנת בסמל-עיר, כתובת ומגדלור פארוס; קושטא, בכל ורינוקורורה — בסמלים צנועים יותר וסימני מבצר כמו במה"א אך בשינויים קלים. בקצה המזרחי של המפה מצויירים עמודי הרקוליס ואלכסנדר המציינים את קצות האויקומינ העתיקה — הוכחה נוספת על מוצאה של מה"ב מהתקופה העתיקה.

המפה הראשונה להירונימוס (מה"א).

גם מה"א היא מפת ארץ-ישראל בעקיפים, ואין צורך בהנחות דחוקות כדי להוכיח זאת. די להסתכל בסיומה הקטוע של המפה לצד דרום ולראות את ההתאמה הגמורה בינה ובין מה"ב, הן מצד התוכן והן מצד דרכי הצירור הכרטוגראפיים, למען הוכיח שזוהי העתקה נאמנה די-צרכה שהוכנה יחד עם מה"ב, וכאילו הותוותה לשם הרחבתם והסברתם של החלקים שסורטטו במה"ב רק ברמיהו, כלומר של הארצות השכנות המובאות כאן ביתר פרטים. כל המפה, ובפרט תכנה ומבנה מעלים על הדעת את הסברה שמקורה קדום, והיא חלק של מפת עולם רומאית, שהועתק בדיוק מספיק, אגב שינויים קלים בשטחים וברישיומי ההיקף של הארצות, ובתוספת ציוני שמות, מילואים וכתובות. מכאן שזוהי גזרה (קטע) ממפה רחבה יותר, העיקר שלשמו נגזרה היתה ארץ ישראל, אבל התכלית היתה לתאר את הארצות השוכנות סביבותיה. בזה מסתבר סיומה השרירותי מצד דרום. ארץ-ישראל מתחילה בקצה הדרומי (הימני) של מה"א, ואינה מובאת בשלמות אלא מקוטעת, כלומר רק בחלקה הצפוני. הנקודה הדרומית ביותר המצויינת בשם היא יפו. מסתבר כי מאחר שארץ-ישראל כבר תוארה, או היתה הכוונה לתארה בפרטות רבה במה"ב, לא ראה המעתיק צורך להביאה בשלמותה ואולי עיכב בידו קוצר היריעה. רק במזרח מגיעה המפה לסיום הרגיל של המפה הרומאית, לאוקיאנוס ההודי המסמן את גבול האוקיינוס העתיקה. בשוליה המערביים חוצה המפה את יון ואת חצי האי הבלקני המתוארים בהרחבה הן במדת הגודל והן בפרטים.

במבנה המפה ניכרים רק קווי משנה מעטים שבהם היא נבדלת ממה"ב. גם כאן נמתח רכס הלבנון לאורך, בכוון מזרח-מערב ומסייג ומפלג את ארץ-ישראל כלפי צפון. אבל מול-הלבנון המסתעף ממנו משתרע באורך כמעט שווה לו, ובכיוון מזרחי יותר מאשר במה"ב. מעניינת ביותר שלוחה של הלבנון המגיעה עד לשפת הים בין ביבלוס ובירות. חוף המפרץ האיסי אינו מקביל ללבנון, כמו במה"ב, אלא מכוון אליו באלכסון חד. הכרמל אינו גוש הררי מופרש מאחורי פתולימאיס, כמו במה"ב, אלא רכס נטוי בכיוון צפוני-מזרחי דרומי-מערבי ומגיע עד לים.

בירדן אנו מוצאים שוב שני פלגי-מקור יור ודן, אלא שכאן הם מתאחדים בלי חולית ביניים (ים כנרת אינו נראה במפה זו). שלשת גושי הרים: תבור, חרמון וכנה וכמה סימני-ערים משלימים את התמונה. רצוי עוד לשים לב לסימן הנמל המענין של יפו.

בדרך כלל נראית כאן ארץ-ישראל דומה יותר למציאות מאשר במה"ב. הן בקווי ההיקף שלה והן ביחסי הגודל. יתכן לפי זה שהאחת (מה"א) הועתקה מפי המקור הרומאי במישרין והאחרת (מה"ב) בעקיפים. גודל שטחה של ארץ-ישראל מוגזם גם כאן ביחס לארצות אחרות, אבל ההגזמה אינה מופלגת כמו במה"ב. גם המפרץ האיסי במה"א אינו סכימטי כל-כך וקרוב יותר לצורתו הטבעית, גם אינו צר ודחוק כמו במה"ב וחופיו אינם מקבילים זה לזה אלא מפורקים כלפי מערב. נמצא שהוא משתרע לא כמו הלבנון בכיוון מזרחי-מערבי אלא בכיוון דרומי-מזרחי. החוף הדרומי של אסיה הקטנה, שרישומו במה"ב קרוב להפליא לצורתו הנכונה, כאן צורתו מעוותת אבל המרחקים נכונים יותר.

אין זה מעניינינו כאן להכנס בבירור פרטיהם של חלקי מה"א מחוץ לארץ-ישראל וביחוד של הארצות הרחוקות יותר שצוירו בה באופן מעניין מאוד. נביא כאן רק דברים אחדים שיש להם שייכות לארץ-ישראל, המורים שגם שאר הארצות לא באו

אלא למען ארץ־ישראל, וכי המפה כולה אינה בעצם אלא מפה של ארץ־ישראל. נתעכב גם על כמה פרטים שיש בהם כדי להסביר עניינים שונים במה"ב. מתוכן המפה, מבנה, ציון השמות וכו' מסתבר, כפי שנאמר לעיל, באופן המתקבל מאוד על הדעת, שמה"א היא, כפי הנראה, העתקה ממפת תבל רומאית; ויש יסוד להנחה שהיא ההעתקה הנאמנה ביותר של מפה עתיקה שהגיעה לידינו. וראיה מסייעת נמצאת בחלוקה המפורטת של אסיה הקטנה לפי הפרובינציות הרומאיות לפי שמותיהן הרומאיים וללא תוספות. לפי זה נראה שזהו החלק הנקי והנאמן ביותר במלאכת המעתיק, והוא מורה על מקור רומאי בן המאה הרביעית אחר ספה"נ. על בליטה תלולה יותר של ציור הרי ארמניה נמצאת הכתובת "תיבת נח" בלויית תמונה קטנה. מסתבר מזה שהתליטה המופלגת בציור הרי ארמניה במה"ב עשויה במקוון, תיאור מיסופוטמיה במה"א נראה כעבודה יפה עשויה בהקפדה וברוב פרטים שלא כבמה"ב.

מעל לסמל העיר בבל ותמונת מגדל בבל בצדו נמצאת כתובת המציינת שכאן מולדתו של אברהם. רוב הערים מסומנות במפה בסמל־עיר כללי וסתמי יותר. אחד מהם בשפך האינדוס מסמן את אופיר, הנקודה המרוחקת ביותר הנמצאת בתוך תחום העולם המקראי. הסימנים המציינים את ערי־הבירה שונים ומתחלפים, אך ביסודם אינם אלא שינויים ושכלולים של סמל העיר השגור.

בדרך כלל דומים ציורי הנהרות וההרים לאלה של מה"ב, אלא שיש בהם יותר תוכן פרטי, וביחוד מותאמים הנהרות ברובם לעובדות הטבעיות; הנהרות מתוארים באורך שונה ואפיק מפותל שלא כבמה"ב שבה כמעט שווים כל הנהרות העיקריים בארכם ובאפיקיהם הישרים, ואילו הירדן צוין בה מטעמים בלתי־גיאוגרפיים מתוך הפלגה יתרה. במה"א מצויירים הנהרות כשוויר־רוב, אך הם נבדלים זה מזה ביובליהם, בפלגונם ולרועות ובאיים שבתוכם, כנראה מתוך ההתאמה לדיעות ולתפיסות שהיו רווחות בזמן ההוא על אודותם ועל טבעם ומרוצם. סימני ההרים מצויירים בדרך כלל בדומה לשגרתה של מה"ב. לעיתים רואים בהם בליטה כעין עלה, כנראה סימן של גובה רב או תלילות.

סיכום

מבחינת התפתחותה של הכרטוגרפיה הכללית בארצות המערב היו המפור להירונימוס, שייחדו את התיאור בארץ־ישראל, גורם מכריע בחולית מעבר בי הכרטוגרפיה העתיקה והכרטוגרפיה של ימי־הביניים. אפשר להבחין בהן כמה וכמו פרטים של תהליך מעבר זה. חשיבות רבה נודעת למציאותן של שתי מפות המציינוו שתי דרגות של ייחוד זה.

לפי כל הסימנים נראה כי אין מה"א אלא קטע מתוך מפת עולם רומאית שחלו בה שינויים מעטים ותוספות־תוכן, בעיקר בארצות הקרובות לארץ־ישראל ובעניינים שיש להם שייכות לארץ־ישראל. טעמים ונימוקים הן של היקף הקטע וה של השינויים היו, כפי הנראה, הכוונה והצורך לתאר את שכנותיה של ארץ־ישראל ולהבליט את מעמדה של הארץ במסגרת סביבותיה. התוספות אינן חשובות כשהן לעצמם אבל יש בהן משום סמך להנחה זו.

עניין אחר היא מה"ב, שהיא מפה מיוחדת ארצית של ארץ־ישראל במפורש אמנם, מחברה הסתמך על מקורות עתיקים (דומה שמקור זה היתה אותה המפו הרומאית שחלק ממנה הועתק במה"א), אבל הוא שינה בה הרבה לפי תפיסה חדש

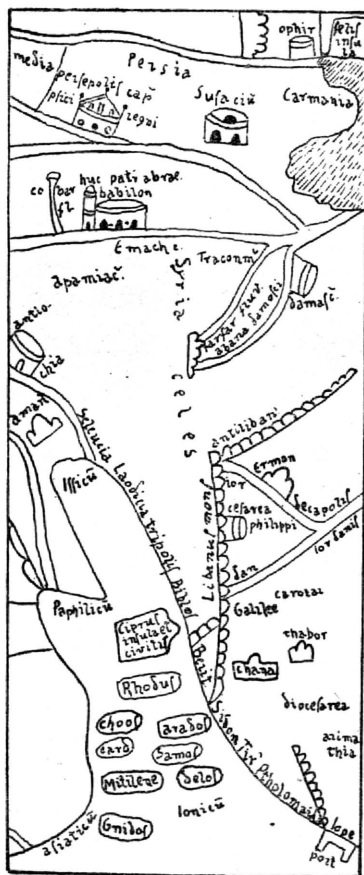
ולשם צרכים חדשים, עד-כדי-יכך שנעשתה מפה מקראית. בעוד אשר במה"א נכלל תוכן עתיק יחד עם תוספת תוכן מקראי-נוצרי, הנה במה"ב התוכן המקראי הוא עיקר. בחירת החומר המתואר, השמטת חומר אחר והשינויים בכל מה שיש לו תוכן גיאוגרפי-פיסי או ישובי, הכל לפי תפיסה מסורתית, מעידים על כוונה זו. מבחינת הצדדים הפיסיים עדיין יש מקום לטעון שגם בכרטוגרפיה בנוסחה העתיק (טבולה פויטינגריאנה, מה"א) ניתנו הצדדים האלה בצורה מעוקמת ובלתי מושלמת: אבל השמטת ערים גדולות ופורחות, שהיו מציינות את פרצופה של ארץ-ישראל ועוד יותר של שכנותיה בזמן שנתחברה המפה, או תיאורן שלא לפי מידת חשיבותן, וכנגד זה ציוני ישובים שנודעת להם חשיבות מקראית-נוצרית, אף-על-פי שכבר לא היו קיימים בזמן ההוא כל זה מעיד על כוונת המחבר.

מכאן שמה"ב היא חיבור עצמאי יותר, בעלת כיוון וצביון עצמי וגם שרירותי יותר, ואם נשווה אותה אל מה"א יתברר לנו באי-אלה דרכים הותאמה הגיאוגרפיה

העתיקה לתפיסה המקראית-הנוצרית ולצרכיה ומה היו אמצעיה הכרטוגרפיים. נסכם כאן בקיצור את ההבדלים האלה:

(א) הרחבת ארץ-ישראל ללא שיעור ביחס לארצות סביבותיה, המוקטנות עד למידה ננסית באופן יחסי או מצוירות ללא פרטים (השווה אסיה הקטנה במה"ב ובמה"א), או שמוצאים בהן רק כמה שמות שיש להם שייכות לארץ הקדושה או למאורעות מקראיים; כלומר הארצות השכנות מסתופפות בצילה של ארץ-ישראל.

(ב) הגבלתה וסיוגה של ארץ-ישראל כלפי סביבותיה בלא תשומת-לב לעובדות הגיאוגרפיות. גם זאת אנו למדים מהשוואה של מה"ב אל מה"א. נזכיר את ההבדל בתיאור המפרץ האיסי, החודר במה"א לתוך היבשה רק עד לודקיה ובמה"ב עמוק יותר עד מעבר לסייליווקיה, הלבנון משתרע במה"ב הרחק מעבר מזה (לעומת מול-הלבנון הקצר יותר) ורצועת חוף צרה שוכנת לרגליו, ואילו במה"א הוא מתרחב הרבה כלפי צפון. הירדן מפותח בהבלטה מיוחדת בניגוד למה"א. חבל שבמה"א חסר החלק הדרומי-מזרחי של ארץ-ישראל ואין אנו יכולים להשוות את גבולה הדרומי אל המתואר במה"ב אבל נרמזו עוד על ציור החוף שלא בהתאם למציאות ועל משיכת זרועים ארוכה עמוק מזרחה, שהמשכו נמצא בקו של נחל מצרים, במגמה המקבילה לכיוונו של המפרץ האיסי.

ציור ב': המפה הראשונה להירינגמוס (קטע).

ג) גם הסמלים והסימנים שעל המפה, שעל-פי שגרתם ניכר מוצאם מהתקופה העתיקה, מותאמים לתהליך הבלטה ושינוי זה. ציורי הנהרות אינם דומים זה לזה כמו במה"א אלא מודגשים ומובלטים לפי חשיבותו המקראית של הנהר (ר' השינויים בין הירדן, הנילוס והנהרות העיקריים במה"ב, בניגוד לתיאוריהם במה"א כשהם שווים זה לזה). וכן כמה הרים מפורסמים הובאו וצוירו בהתאם לחשיבותם, כלומר מארכים יתר על המידה (לבנון), מוגבהים ביותר (הרי ארמניה) וכו'. סימני הערים הנמצאים בשפע במה"א נעלמים לרוב במה"ב. המעטים שנשארו נהונים בצורות שונות; אמנם צורות אלו מיוסדות על הסמל של מה"א, אבל הם מצויירים בשינויים רבים מאוד (ר' רינגורורה, בב" וכו'). ציון ירושלים בצורת טבעת ריקה מקושטת במראה מגדל אפשר שהוא כולו מעשה ידי המעתיק מימי הביניים.

הערות לדו"ח על החפירות בבית-שערים (עונת 1940)

מאת ש. ייבין

אפילו מבט מרפרף בלבד על התכנית של בית-הכנסת בבית-שערים מעלה על הדעת את ההשערה, כי לכתחילה כלל אולם בית-הכנסת את כל הבניין, ואף החצר הפנימית הקטנה אשר בדרום-מזרח בכלל. ואז נמשך הקיר הדרומי-המזרחי החיצון במילואו עד הרחבה הרצופה (מס' 4 בתכנית). טורי העמודים, המחלקים את פנים הבניין לשלשה אולמות, נמשכו גם הם לצד דרומית-מזרחית, וכ"כ אחד — עוד שני עמודים (בחישוב לפי הרווחים): האחד — במקום הכותל המפריד (בתכניתו המתוקנת של הבניין) בין האולמות לבין החצר הפנימית, והאחד — במקומות שבהם נמצאים שני בורות המים בחצר הפנימית; ולפי-כך נעלם היום כל שריד וזכר לעמודים אלה¹. השערה זו תבאר את התופעה המוזרה, שלא נודעה כמותה בבתי-כנסת אחרים: הזית כפולה לבניין, האחת — אל פני הרחבה, והאחרת — אל-פני החצר הפנימית. אמנם, בית-כנסת זה יש בו כמה תופעות ארכיטקטוניות מיוחדות במינן, שעד עתה לא נמצאו כמותן בבתי-כנסת אחרים אשר נגלו בארץ-ישראל; ובכ"ז כפל החזיתות, שהאחת היא העתק כמעט מדוייק של האחרת, הוא דבר מופלא שקשה למצוא לו הסברה, אם לא הסברה זו של שינוי התכנית לאחר זמן. גם מדבריו של הד"ר מייזלר ניכר כי בראשית התקופה ה-III ב' נעשו שינויים בבניין (על זאת להלן).

הבניין הראשון, שנבנה בתקופה ה-III א' — דהיינו בראשית המאה הג' אחר ספח"ג, כלל איפוא את בניין ב' לכל ארכו, ובניין זה דומה היה לכל יתר בתי-הכנסת בני הטיפוס הקדום (כפר-נחום, כורזין וכו'). ריבוי השברים הארכיטקטוניים, שנמצאו בפנים הבניין ומחוצה לו, מוכיח בעליל כי בית-הכנסת היה מקושט עיטורים ארכיטקטוניים

1) הרווח הממוצע בין עמודי הבסיליקי הוא כ-2.10 מ' בין עמוד לעמוד, המרחק בין העמוד האחרון בטור הדרומי-המערבי ובין הקיר החוצץ הוא כ-2.30 מ', וזהו גם המרחק בין הקיר החוצץ ובין בור המים הדרומי-המערבי בחצר הפנימית. העמוד האחרון (בפנים הבסיליקי) בטור הצפוני-המזרחי נעלם (ולא מוטמן מקומו בתכנית); אך המרחק בין הקיר החוצץ ובין הבור הצפוני-המזרחי בחצר הפנימית הוא כ-2.10 מ'. המרחקים מתאימים איפוא לרווחים שבין העמודים בפנים הבסיליקי.